

Lanstyák István

Az elitizmus mint nyelvhelyességi ideológia¹

1. Bár az avatatlan olvasónak úgy tűnhet, amikor magyar nyelvű munkákat olvas, hogy a nyelvőrök nyelvhelyességi döntései objektív értékrendszeren nyugodnak, valójában a nyelvhelyességi kérdésekben történő állásfoglalások éppannyira ideológiáfüggőek (sőt talán még inkább), mint az egyéb nyelvi vonatkozású tevékenységek, a nyelvről való gondolkodástól kezdve, a nyelvi kérdésekről folytatott laikus vagy szakmai diskurzusokon át a helyénvalósági megfontolásokig és a nyelvalakításig, sőt azon túl, a nyelvészeti kutatásokig. S persze nemcsak nálunk van ez így, hanem más nemzeteknél is: ugyanaz a nyelvi forma helyesnek vagy helytelennek, teljesen helyénvalónak (adekvátnak), kevésbé helyénvalónak vagy teljesen inadekvátnak is minősülhet attól függően, milyen ideológia szemüvegén közelítünk hozzá (konkrét példákra l. Lanstyák, megjelenés alatt). Éppen ezért, ha a nyelvalakítás tárgyául szolgáló nyelvi elemek és formák alkalmasságát bizonyos funkciók betöltésére, ill. helyénvalóságukat valamilyen konkrét beszédhelyzetben és nyelvi kontextusban reálisan akarjuk megítélni, elengedhetetlen, hogy megismerjük mindazokat a nyelvi ideológiákat, amelyek mind a nyelvőrök nyelvhelyességi döntéseiben, mind a nyelvalakító szakemberek helyénvalósági megfontolásaiban szerepet játszhatnak.² Az ilyen típusú nyelvi ideológiák közé tartozik az írásom címében szereplő nyelvi elitizmus is.

A magyar nyelvű nyelvhelyességi ítéleteit meghatározó nyelvi ideológiákat, így a nyelvi elitizmust is, a nyelvűvelés két reprezentatív kiadványában, a *Nyelvűvelő kézikönyvben* (NyKk. I–II: 1980–1985) és a *Nyelvűvelő kézisótár második, javított és bővített kiadásában* (NymKsz.² 2005) vizsgáltam³; az elméleti igényű szócikkek mellett számos tárgyi és nyelvi szócikket

¹ Az írásom alapjául szolgáló kutatások az 1/0791/08 számú Vega-projekt támogatásával folytak a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén. Itt köszönöm meg Kolláth Anna és Petteri Laihonen értékes észrevételeit, valamint Kitlei Ibolya javításait.

² A nyelvhelyesség eszméje azon a feltételezésen alapul, hogy „a” nyelvben, ill. annak különféle változataiban léteznek olyan nyelvi elemek és nyelvi formák, amelyek eredendően, a használat kontextusától függetlenül jobbak vagy rosszabbak másoknál. Ezt a feltételezést a mai nyelvtudomány határozottan elutasítja. A nyelvi helyénvalóság konkrét nyelvváltozatokhoz, ill. konkrét diskurzusokhoz kapcsolódó fogalom, amely arra vonatkozik, mennyire felel meg egy *hic et nunc* elhangzó diskurzus az adott helyzetben érvényesülő közösségi nyelvi normának, ill. a beszédpartnerek elvárásainak.

³ E két kiadványról feltehető, hogy jól reprezentálják a létező magyar nyelvűvelést: a kézikönyv összefoglalja a második világháború utáni nyelvűvelés legfontosabb eredményeit, a kézisótár pedig ezeket tömörebb formában népszerűsíti a nyelvűvelő javakat fogyasztó magyar lakosság körében. Mivel a kézisótár második kiadása 2005-ben jelent meg, azt mondhatjuk, hogy e kötet a nyelvűvelés-tudomány mai állásának megfelelően tárlja az elméleti ismereteket és tárgyalja a nyelvhelyességi kérdéseket.

is feldolgoztam. Összesen több mint százötven nyelvhelyességi kérdésről készítettem kivonatot; az érintett szócikkek egy része csak egy-egy szóval foglalkozik, de vannak szép számmal átfogóbb jellegűek is. Egy-egy szócikkben tipikus esetben nemcsak egy, hanem két-három, sőt nem kevés esetben ennél is több ideológiára találtam példát; ezeket egytől egyig kódokkal láttam el. Így jött létre az az adatbázis, amelyen a nyelvi ideológiákkal kapcsolatos újabb kutatásaim alapulnak (ezek néhány eredményére l. Lanstyák 2010b, 2010c). Jelen írásomban is ebből az adatbázisból meríték példákat.

A nyelvi ideológiáknak létezik egy szűkebb és egy tágabb felfogása. Jómagam a szűkebb felfogásból indulok ki, s a nyelvi ideológiákat olyan gondolatokként, ill. gondolatrendszerként határozom meg, amelyek a nyelvi rendszerrel, a nyelvműködéssel, a nyelvhasználattal, a nyelvi közösségek helyzetével, a nyelvek egymáshoz való viszonyával stb. kapcsolatos tények magyarázatára és igazolására szolgálnak. Az így felfogott nyelvi ideológiák olyan, terjesztőik által minden esetben tudatosított és megfogalmazott, sokszor intézmények, sőt államhatalmi szervek által támogatott gondolatrendszerek, melyek konkrét nyelvi, nyelvalakítási vagy nyelven kívüli célok szolgálatában állnak. Az ilyen nyelvi ideológiák megalkotói, terjesztői, hitvalló hívei közt nyelvtudományi végzettségű személyek – nyelvészek és nyelvművelők – is vannak.⁴

A nyelvi ideológiák egy része általános jellegű. Jellegadó sajátosságuk, hogy szorosan kapcsolódnak a nekik megfelelő társadalmi és politikai ideológiákhoz, emellett sok esetben a nyelvhelyességi ítéletek elvi alapjául is szolgálnak, rendszerint implicit módon, anélkül, hogy a döntések indoklásában közvetlen utalás történe rájuk. Az ilyen ideológiákat általános nyelvi ideológiáknak nevezzük. Általános nyelvi ideológia a nyelvi platonizmus, a nyelvi racionalizmus, a nyelvi standardizmus, a nyelvi vernakularizmus, a nyelvi nacionalizmus és annak szélsőséges válfaja, a nyelvi fetiszizmus, a nyelvi homogenizmus, a nyelvi pluralizmus, a nyelvi internacionalizmus és a nyelvi regionalizmus. Ezek közül az első kettő, a platonizmus és a racionalizmus voltaképpen ideológiaként alkalmazott filozófia. Az általános nyelvi ideológiák többségét három korábbi közleményemben mutattam be (Lanstyák 2009a, 2009b: 77–90, 2010a).

A nyelvi ideológiák közt olyanok is vannak, amelyek közvetlenül nem a társadalmi ideológiákhoz, hanem inkább a nyelvművelő tevékenységhez kötődnek, s nem is olyan általános jellegűek, mint az általános nyelvi ideológiák, viszont az általános nyelvi ideológiákhoz hasonlóan ezek is megjelennek a nyelvhelyességi ítéletek indoklásaként, szintén nemegyszer – bár korántsem mindig – implicit módon. Ezeket nyelvműködési ideológiáknak lehet nevezni, mivel a

⁴ A másik, tágabb felfogás értelmében nyelvi ideológiának tekinthető bármilyen nyelvi vonatkozású vélekedés, attól függetlenül, van-e magyarázó vagy igazoló szerepe. E megközelítés szerint nyelvi ideológiának minősülnek a beszélők által meg nem fogalmazott, sőt nem is tudatosult nyelvi vonatkozású vélekedések is, melyek meglétére a beszélők szokványos nyelvi viselkedéséből – azaz *nem* metanyelvi viselkedésükből – lehet következtetni. (A nyelvi ideológiák mibenlétére, általános kérdéseire l. Woolard–Schieffelin 1994: 58 és *passim*; Kroskirty 2000: 5–6 és *passim*; Gal 2006a: 163, 2006b: 178; Laihonon 2009a: 25–27; magyarul Laihonon 2004: 87, 2006: 49, 2009b: 48–49, 2009c: 323–324; Maitz 2006: 309–310.)

nyelvműködés különféle aspektusaival kapcsolatosak, pl. a nyelvi változások jellegével, a nyelv funkcióival, a nyelvi diskurzusok értékelésével, a nyelv és a nyelven kívüli világ különféle entitásainak (pl. erkölcs, hazafiság, kognitív működés) kapcsolatával stb. Ide tartozik a nyelvi defektivizmus, a nyelvi kommunikacionizmus, a nyelvi kompetencionizmus, a nyelvi mentalizmus, a nyelvi moralizmus, a nyelvi patriotizmus, a nyelvi perfekcionizmus és a nyelvi utópizmus.

Az eddig feltárt nyelvi ideológiák legnagyobb csoportját a konkrét nyelvhelyességi döntések magyarázatára és igazolására szolgáló nyelvi ideológiák alkotják; ezeket nyelvhelyességi ideológiáknak nevezzük. A nyelvhelyességi ideológiák javarészt a nyelvi rendszer és a nyelvi elemek különféle tulajdonságaival kapcsolatosak, s így nagyon specifikusak. Fontos jellemzőjük, hogy a nyelvhelyességi döntésekben általában explicit módon jelennek meg. Ebbe a csoportba tartozik többek között a nyelvi etimologizmus, a nyelvi expresszivizmus, a nyelvi idiomizmus, a nyelvi izomorfizmus, a nyelvi konzervativizmus, a nyelvi logicizmus, a nyelvi naturizmus, a nyelvi szimplicizmus és a dolgozatom tárgyául választott nyelvi elitizmus is.

Mivel mind a nyelvműködési ideológiák, mind pedig a nyelvhelyességi ideológiák szorosan kötődnek a nyelvművelő tevékenységhez, együttesen nyelvművelési ideológiáknak nevezhetjük őket. Az általános nyelvi ideológiák is jelentős mértékben befolyásolják ugyan a nyelvhelyességi döntéseket, ám ezek általánosabb jellegüknel fogva számos más nyelvi vonatkozású tevékenység során is érvényesülnek, így nem mondható, hogy kifejezetten a nyelvműveléshez kötődnének.

A nyelvműködési és a nyelvhelyességi ideológiák jelentős részét a két említett nyelvművelő munka tanulmányozása során tártam fel, s kezdtem el leírásukat (l. Lanstyák 2010b, 2010c, megjelenés alatt).⁵

2. A nyelvi elitizmus számos modern európai típusú nyelvközösségben meghatározó jelentőségű nyelvi, ill. nyelvhelyességi ideológia. Olyan meggyőződésként határozhatjuk meg, mely szerint az iskolázottabb társadalmi rétegek, ill. a társadalmi elit által használt nyelvi formák eredendően, azaz a használat kontextusától függetlenül jobbak, helyesebbek, szebbek, stílusosabbak, megfelelőbbek, mint a kevésbé iskolázott társadalmi rétegek által használt nyelvi formák. A nyelvi elitizmus mint nyelvművelői ideológia arra szolgál, hogy a beszélőkkel elhitesse, ill. természetessé, magától értődvé tegye számukra azt a gondolatot, hogy az általuk használt, nemstandardnak minősített nyelvi formák a használat kontextusától függetlenül rosszabbak, helytelenebbek, csúnyábbak, kevésbé stílusosak, kevésbé megfelelőek, mint a standardnak tartott formák.⁶ Amint

⁵ Az összes említett és számos további nyelvi ideológia rövid meghatározására l. Lanstyák 2010b. Dolgozatom mellékletében helytakarékosság miatt csak azokat az ideológiákat határozom meg, amelyeket nemcsak felsorolok, hanem más összefüggésben is említek.

⁶ A nyelvi elitizmus szakértői ideológiaként is meghatározható; mint ilyen a társadalmi elit által használt nyelvi formák standardként való kodifikálását azzal magyarázza és igazolja, hogy ezeknek az adott közösségben nagyobb a presztízsük. Jól ismert tény ugyanis, hogy a beszélők az általuk nagyra becsült emberek, társadalmi rétegek által használt nyelvi

látjuk, a nyelvi elitizmus szorosan kapcsolódik a nyelvi standardizmushoz, a modern európai típusú társadalmak másik uralkodó nyelvi, ill. nyelvhelyességi ideológiájához, amely a nyelvi helyességet a standard nyelvváltozathoz köti. A kettő közti kapcsolat abból adódik, hogy a standard nyelvváltozatot jellemző módon az iskolázottabb beszélők, ill. a társadalmi elithez tartozó emberek használják, mégpedig nemcsak alkalmyszerűen, hanem rendszeresen, a hétköznapi beszédhelyzetekben is (természetesen a standard lazább, informálisabb, beszélt nyelvi változatát).

Érdeemes megjegyezni, hogy nem minden nyelvközösségben domináns nyelvhelyességi ideológia az elitizmus és a standardizmus, azaz nem minden társadalomban számítanak a többnyire a társadalmi elit által használt formák helyesnek.⁷ Előfordul az is, hogy a helyességnek főleg történeti kritériumai vannak; ilyenkor mindazokban az esetekben, amikor az archaikus formák inkább az iskolázatlan emberek nyelvében őrződtek meg jobban, az iskolázatlan emberek beszédében található formák számítanak „helyesnek”, az iskolázottakéban található formák pedig „helytelenek” (Myhill 2004). Analóg magyar példa lehetne a *látnök, vennők (azt)* típusú alakok használata, amelyek történeti alapon, a nyelvi konzervativista ideológia fényében, továbbá a nyelvi egzaktista, nyelvi izomorfista és nyelvi idiomista ideológia szempontjából is „helyesebbek” volnának, mint a *látnánk, vennénk (azt)* formák⁸, mivel azonban a *látnök, vennők*-típusú alakok kiszorultak a társadalmi elit (stilisztikailag jelöletlen) nyelvhasználatából és csak egyes erdélyi nyelvjárásokban őrződtek meg, a nyelvörök ma már az újabb keletű, az általános és a határozott ragozásban azonos toldalékokat is elfogadják helyesnek, bár eléggé vonakodva:

A tárgyas ragozás többes számú 1. személyének eredeti, hagyományos toldaléka *-nök, -nök; várnök, néznök*. Ezek a formák azonban már csak a keleti nyelvjárásokban és az erősen választékos irodalmi stílusban élnek; a köznyelvben az alanyi ragozású alakok (*várnánk, néznénk*) foglalták el a helyüket, és váltak általánossá. Ezt mint a közlést nem zavaró analógias változást nem helytelenítjük, de mivel így az alanyi ragozású alakok kettős szerepet töltenek be, ajánlatos, hogy a régies és választékos ízű tárgyas alakokat is felhasználjuk az irodalmi igényű, ünnepélyesebb stílusban, ill. a változatosság, esetleg a ritmus vagy a rím kedvéért (NymKk. I 1980: 626; l. még NymKsz.² 2005: 179).

formákra mintegy átviszik azt a presztízst, amivel ezek az emberek, ill. társadalmi rétegek a szemükben rendelkeznek.

⁷ És persze vannak olyan nyelv- és beszélőközösségek is, amelyben az emberek nem hisznek a nyelvhelyességben, így ezekben értelemszerűen nyelvhelyességi ideológiák sem léteznek.

⁸ Nyelvi konzervativista szempontból azért helyesebbek a *látnök, kérnők* formák, mert régebbiek, mint a helyettük ma a standardban használt *látnánk, kérnénk*; egzaktista szempontból azért, mert pontosabbak (egyértelműen utalnak a mondat határozott tárgyára); izomorfista szempontból azért, mert az eltérő funkcióknak eltérő toldalékok felelnek meg, míg a köznyelvben a *-nánk/-nénk* toldalékcsoport poliszém; idiomista szempontból azért, mert a általános-határozott ragozás megkülönböztetése sajátosan magyar jelenségnek számít.

A nyelvi elitizmus – sok más európai típusú nyelvközösséghez hasonlóan – a magyar nyelvűvelésben, sőt általában a magyar nyelvalkításban kiemelkedő szerepet játszik.⁹ A magyar nyelvűvelés alapelvei közé tartozik, hogy a nyelvhelyesség nem határozható meg kizárólag uzualista alapon, azaz pusztán a gyakoriság, elterjedtség alapján. Ez azt jelenti, hogy nem feltétlenül az a forma számít „helyesnek”, azaz standardnak, elfogadottnak, amelyet a magyar nyelvközösség egészének viszonylatában a beszélők számszerű többsége használ; a mérvadó az, hogy az adott forma mennyire gyakori az iskolázott (magyarországi) beszélők, a társadalmi elit körében. Ennek ellenére a Nyelvűvelő kézikönyv elméleti igényű szócikkében közölt, így „hivatalosnak” tekinthető hét nyelvhelyességi kritérium közt (NyKk. I 1980: 20) ez a társadalmi tényező nem jelenik meg. A nyelvhelyesség harmadik kritériumáról, az elterjedtségről, a szerzők csupán ennyit írnak: [a szóban forgó nyelvi forma, melynek a helyességét a nyelvőrök meg szeretnék ítélni] „elégge társadalmi érvényű-e, azaz a mai általános nyelvszokás szentesítette-e, vagy csupán egy szűkebb közösség, csoport, réteg nyelvhasználatára jellemző-e?” (i. h.).

A kézikönyv más részei azonban egyértelművé teszik, hogy nyelvűvelőink a helyességet az iskolázott nyelvhasználókhöz kötik: a nyelvhelyességi ítéletek – más tényezők mellett – nem általában a nyelvszokáson, hanem az „igényes” vagy „művelt” nyelvszokáson alapulnak, amely lényegében nem más, mint az iskolázott beszélők, ill. a társadalmi elit nyelvhasználata. A kézikönyv szavaival: „minden kor nyelvi normájának alapja az igényes, művelt nyelvszokás” (NyKk. I 1980I: 352; I. még 334, 355, 377–379). Ha egy nyelvi forma nem vagy alig él az iskolázott emberek nyelvhasználatában, nem válik „a” norma részévé még akkor sem, ha amúgy a magyar lakosság többsége használná. Erre példaként egy másik helyen az ún. suksüket hozza a Nyelvűvelő kézikönyv:

A most idézett nyelvi forma [LI: a suksük] a nyelvjárást beszélők többségének beszédében általános, és viszonylag gyakran fordul elő a nyelvileg kevésbé iskolázottnál is. Az a nyelvszokás azonban, amelyre a nyelvi helyesség, a nyelvi norma dolgában hivatkozunk, nem a nyelvjárást beszélők, nem a nyelvileg kevésbé műveltek nyelvhasználata, hanem a nyelvjárások fölé emelkedett, viszonylag minden részletében egységessé vált köz- és irodalmi nyelv kifejezésmódja. Ezen a szinten pedig – nyelvünk beszélt és írott formájában egyaránt – nem szokásos az említett nyelvi forma, nyelvi ízlésünk nem fogadja be, ellenkezőleg: a használatát a helytelen beszéd, sőt a nyelvi műveletlenség jellegzetes ismertetőjegyének szokták tekinteni (NyKk. I 1980: 377; I. még NyKk. I 1980: 616–618.).

Egy másik helyen, a nyelvszokás és a nyelvi norma kapcsolatát taglaló, elméleti igényű szócikkben szintén a suksük szolgál példaként arra, hogy a

⁹ Tudni kell azonban, hogy a nyelvi elitizmus nem egyeduralkodó még az európai típusú, központosult nyelv- és beszélőközösségekben sem. Finnországban például ennek ellentéte, a Laihonen által egalitarizmusnak nevezett nyelvi ideológia érvényesül, mely szerint a köznyelv mindenkié, s ezért a standard kodifikációja nem épülhet egy szűkebb csoport, az iskolázott nyelvhasználók nyelvszokására (Laihonen 2010b).

helyesség nem a lakosság egészének többségéhez, hanem a társadalmi elithez tartozók nyelvhasználatához kötődik. Az elitizmus itt valójában annak igazolására szolgál, hogy egy társadalmi kisebbség, hatalmi helyzeténél fogva, ráerőlteti saját nyelvi normáját a társadalom egészére:

A köz- és irodalmi nyelvsvokás elsőbbségét, irányadó voltát mutatja ebben az esetben nemcsak az, hogy a „suksüközők” számának esetleges többségével szemben is a köznyelven beszélők kisebbségének nyelvhasználatát, nyelvi ízlését a norma, hanem az is, hogy bár igeragozásunk rendszerébe is szervesen beleillik ez a „helytelen” igealak, a nyelvsvokás, a köznyelvi nyelvsvokás ennek ellenére a kivételnek is számítható, a rendszer egészétől eltérő formát szentesítette. Az esetek többségében ugyanis egyetlen formával fejezünk ki bizonyos kijelentő és felszólító módú igealakokat (NyKk II: 377).

Amint az idézetből kiderül, az elitista ideológia a szisztemista megfontolásokat is lesöpri az asztalról. Ilyen megszorításokkal érvényesül hát a magyar nyelvvelésben a „nyelvsvokás” mint a nyelvhelyesség kritériuma: „nyelvsvokáson” soha nem az általános nyelvsvokást kell érteni, hanem egyetlen csoportét, az iskolázott beszélőket, ill. a társadalmi elitét. Vagy ahogy a kézikönyv tömören megfogalmazza: „minden kor nyelvi normájának alapja az igényes, művelt nyelvsvokás” (NyKk. II: 352–353).

3. Az előző fejezetet záró idézetben a *művelt* jelző jelentése világos: az a társadalmi réteg, melynek a nyelvsvokása a döntő a helyesség megállapításában, a művelt, azaz iskolázott beszélők rétege. Némi magyarázatot igényel azonban a másik jelző, az *igényes*. Ez a szó a magyar nyelvvelés-tudomány erősen elitista, standardista, ill. perfekcionista töltetű és emellett meglehetősen diszkriminatív „műszava”. A Nyelvvelő kézikönyv és a Nyelvvelő kézisztár – más nyelvvelő kiadványokkal együtt – nagy előszeretettel használja a standard nyelvváltozat eufemisztikus megnevezéseként.¹⁰

Az *igényes* „műszó” ’standard’ jelentésben való használata azt sugallja, hogy az igényesség kizárólag a leginkább a társadalmi elithez köthető standard nyelvváltozat sajátja. A kézisztár például a *karambol* szó [garambol] ejtését népiesnek, ill. vulgárisnak nevezi, és „igényes beszédben kerülendő”-nek tartja (NymKsz.² 2005: 284; vö. még NyKk. I 1980: 1124). Hasonlóképpen vélekedik a *bicikli* szó [bicigli] ejtősváltozatáról is, amit pongyolának bélyegez (NymKsz.² 2005: 76; vö. még NyKk. I 1980: 337). Ez azt jelenti, hogy nyelvőreink szerint a népies beszéd nem lehet igényes, ami természetesen nem igaz. Egy közlemény

¹⁰ Az „igényes” műszó érdekessége, hogy nyelvileg nem felel meg a nyelvhelyesség kívánalmainak. Mind a kézikönyv, mind a kézisztár egyöntetűen állítja, hogy az *igényes* szót pongyolaság dolog, áru stb. jelzőjeként használni (NymKk I: 998; NymKsz.² 2005: 256). Az értelmező kézisztár is ezt támasztja alá, személyen kívül legfőljebb növény lehet a nyelvvelés hivatalos álláspontja szerint igényes (olyan, amely különleges gondozásra szorul), a ’nagy műgondot, tehetséget, hozzáértést kívánó, mutató’ jelentés (melyre példa épp az *igényes írás*), a kézisztárban kissé pongyolának van jelölve (ÉKSz.² 2003: 559).

valódi nyelvi igényessége a fogalmazás minőségén múlik, nem azon, hogy a beszélő a *karambol* vagy a *bicikli* szót *k*-val vagy *g*-vel ejtette-e. Valójában bármilyen nyelvváltozatban, így a kevésbé iskolázott társadalmi rétegek által beszélt nyelvváltozatokban is lehet igényesen vagy igénytelenül fogalmazni, beleértve a társadalom periferiáján élő emberek mindennapi beszélt nyelvét is, hiszen szociolingvisztikai és általános nyelvészeti közhely, hogy a nyelvváltozatok (virtuálisan) egyenrangúak, bármelyik lehetővé teszi bármilyen tartalom adekvát nyelvi kifejezését.

Tisztában vagyok azzal, hogy fenti megállapításom, mely szerint minden nyelvváltozatban lehet „igényesen” vagy „igénytelenül” fogalmazni, csak akkor értelmezhető, ha a nyelvművelői használatától függetlenül értelmezem az *igényes* szót. Ha ugyanis a szót abban a jelentésben használnánk, mint nyelvőreink, akkor megállapításunk nyilvánvaló képtelenség volna: nagyjából azt jelentené, hogy minden nyelvváltozatban lehet a standard nyelvi normának megfelelően fogalmazni.¹¹

Az *igényes* szót véleményem szerint kétféleképpen értelmezhetjük. Tágabb értelemben igényesnek az a diskurzus nevezhető, amely megfelel a vele szemben támasztott igényeknek, az adott helyzetben szokásszerűen érvényesülő nyelvhasználati konvencióknak, attól függetlenül, hogy gyakorlati vagy éppenséggel művészi igényekről van-e szó. Nyelvészeti szempontból ez tűnik korrektebb értelmezésnek. Ennek értelmében ha az adott helyzetben csak tartalmi pontosságra van igény, de nincs igény pl. művészi megformálásra, akkor a csak a tartalmi pontosság igényének megfelelő beszéd- vagy írásmű is igényes. Ilyen értelemben nyelvi igényes lehet természetesen pl. egy szaknyelvi értekezés vagy mindennapi beszélt nyelvi tényközlés is. Ugyanakkor világos az is, hogy a laikus beszélők intuitíve azt az embert tartják *igényesnek*, akinek egyrészt nagy, másrészt *minőségi* igényei vannak; ennek megfelelően *igényes* dolognak az olyan dolgot tekintik, amely ezeknek a nagyobb és magasabb minőségi követelményeknek eleget tesz. Nyelvi produktumra vonatkoztatva ilyen lehet pl. egy nagyon gondosan és hatásosan megfogalmazott, esetenként többször szerkesztett és lektorált, esztétikai élményt is nyújtó szöveg. Ám még ilyen értelemben is lehet igényes bármilyen nyelvváltozatban megfogalmazott írás- vagy beszédmű, legfőljebb vannak olyan nyelvváltozatok, melyekben viszonylag szokatlan – de nem lehetetlen – igényesen fogalmazni, a szónak ebben a szűkebb értelmében.

A szűkebb értelemben vett igényes fogalmazás nem minden nyelvváltozatban elvárás, ill. nem minden helyzetben egyformán erős elvárás. A formálisabb beszédhelyzetekben nagyobb mértékben elvárt az igényes nyelvhasználat, mint az informálisabb helyzetekben, de ez nem azt jelenti, hogy az informális helyzetekben használt nyelvváltozatok, pl. a mindennapi beszélt nyelv vagy a szleng eredendően

¹¹ Az *igényes* műszó átértelmezésével nem az a célom, hogy alkalmassá tegyem a valódi szakmai diskurzusban való használatra. Ezt a szót a nyelvművelés annyira lejáratta, hogy terminus technicusként való használata valószínűleg több kárral járna, mint haszonnal. Csupán arra szeretném alkalmassá tenni, hogy *itt* és *most* világosabbá tegyem mondandómat. Az *igényes* „műszó” használatával kapcsolatos problémákra l. még Laihonen hozzászólását egyik írásomhoz (Laihonen 2010a), valamint az erre adott válaszomat (Lanstyák 2010a, 110–116).

igénytelenek volnának. Az írott és a beszélt nyelvi nyelvváltozatok közt is eltérő a *jellemző* igény szint, de ez sem azt nem jelenti, hogy a beszélt nyelvi nyelvváltozatokon ne lehetne igényesen fogalmazni, sem azt, hogy az írott nyelvi nyelvváltozatok közt ne volnának olyanok, ahol nem elvárás a szónak ebben a szűkebb értelmében vett igényesség, vagy az egyenesen kontraproduktív (pl. a csetben).

A nyelvművelésnek azt az értelmezését azonban, hogy az *igényes* egyenlő az iskolázott beszélők, ill. a társadalmi elit által használt nyelv változattal, azaz a standarddal, a legnagyobb határozottsággal vissza kell utasítani mint félrevezetőt (nem áll összhangban az *igényes* szó köznyelvi jelentéseivel), megbélyegzőt (azt sugallja, hogy egy olyan ember, aki nem ismeri a standard nyelvet, képtelen igényesen beszélni anyanyelvét) és diszkriminatívát (hamis értékítéléshez vezet az emberek nyelvi teljesítményét illetően, s ezzel jogcímet teremt ahhoz, hogy a nemstandard beszélők nyelvi alapon hátrányt szenvedjenek).

4. A nemstandard változatok legfontosabb csoportját a nyelvjárások alkotják, a nyelvjárások pedig – amint tudjuk – Ünnepeltünk kutatói érdeklődésének középpontjában állnak. Valójában ezért mertem épp erről a témáról írni a Neki szentelt kötetben. Az az ember, aki nyelvjárási környezetben él, sőt neki magának is nyelvjárás az anyanyelve, egy pillanatra sem azonosulhat a nyelvi elitizmussal, azzal a felfogással, hogy a nemstandard nyelv változatokban található nyelvi formák kevésbé volnának „helyesek”, mint a standard nyelvi formák, vagy egy nyelvi produktum csak akkor lehetne igényes, ha a standard nyelv változat a hordozója. Gondoljunk csak arra, hogy a rendkívül gazdag hagyományos zoboralji folklórnak, amely jól ismert – legalábbis a népi kultúra iránt érdeklődők körében – az egész magyar nyelvterületen, a zoboralji nyelvjárások a nyelvi hordozói, melyekről mellel a legtöbb hiteles ismeretünk épp Sándor Anna munkáiból származik (l. pl. 2000, 2002, 2004). De nemcsak az évszázadok óta csiszolódó folklórszövegek lehetnek nyelvi igényesek (a szónak a fent tisztázott, vállalható értelmében) és ezzel együtt persze „helyesek”, hanem a mai zoboralji emberek nyelvjárásban elhangzó diskurzusai is – ha éppen olyan helyzetben vannak a beszélők, hogy valamilyen oknál fogva fontosnak tartják azt, hogy igényesen fogalmazzanak. A „helyes” és igényes beszédnek sem a nyelvjárások, sem más nemstandard változatok nem gátjai – még a szleng vagy a kontaktusváltozatok sem.

Felhasznált irodalom

- ÉKsz.² 2003. Pusztai Ferenc (főszerk.) Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest.
- Gal, Susan 2006a. Contradictions of standard language in Europe: Implications for the study of practices and publics. *Social Anthropology* 14, 163–181.
- Gal, Susan 2006b. *Linguistic Anthropology*. Brown, Keith (főszerk.) *Encyclopedia of Language and Linguistics*. 7. kötet. Elsevier Publishers. (2. kiadás.), Oxford. 171–185.

- Kroskriity, Paul V. 2000. Regimenting languages. In: Kroskriity, Paul V. (szerk.) 2000. Regimes of Language. Santa Fe School of American Research Press, Santa Fe. 1–34.
- Laihonen, Petteri 2004. A romániai bánási (bánati) tolerancia és többnyelvűség a nyelvi ideológiák tükrében. In: Kovács Nóra–Osvát Anna–Szarka L. (szerk.) Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III. Budapest: Akadémiai Kiadó. 81–97.
- Laihonen, Petteri 2006. Egy finnországi nyelvész reflexiói a Bánásgról. Korunk 17/1, 46–54.
- Laihonen, Petteri 2009a. Language Ideologies in the Romanian Banat. Analysis of Interviews and Academic Writings among the Hungarians and Germans. University of Jyväskylä, Jyväskylä.
- Laihonen, Petteri 2009b. A magyar nyelvi standardhoz kapcsolódó nyelvi ideológiák a romániai Bánásgrban. In: Lanstyák István–Ményhárt József–Szabómihály Gizella (szerk.) Tanulmányok a kétnyelvűségről IV, 47–77.
- Laihonen, Petteri 2009c. Nyelvi ideológiák a romániai Bánásgrban. In: Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga (szerk.) Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. Tinta Könyvkiadó, Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra. 321–329.
- Laihonen, Petteri 2010a. Lanstyák István A nyelvi babonák életerejéről című cikkéről. In: Beke Zsolt–Lanstyák István–Misad Katalin (szerk.) Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában. Stimul, Pozsony–Bratislava. 110–112.
<http://stella.uniba.sk/texty/HUNZbornik.pdf> (2010. dec. 17.)
- Laihonen, Petteri 2010b. Ideológia és nyelvművelés: Hozzászólás Lanstyák István Nyelvhelyesség és nyelvi ideológia című cikkéhez. In: Beke Zsolt–Lanstyák István–Misad Katalin (szerk.) Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában. Stimul, Pozsony–Bratislava. 133–137.
<http://stella.uniba.sk/texty/HUNZbornik.pdf> (2010. dec. 17.)
- Lanstyák István 2009a. Nyelvi ideológiák és filozófiák. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 11/1, 27–44.
- Lanstyák István 2009b. Nyelvművelés, nyelvtervezés, nyelvmenedzselés. Stimul, Pozsony–Bratislava.
http://ht.nytud.hu/download/Lanstyak_Istvan_Nyelvalakitas.pdf
- Lanstyák István 2010a. A nyelvi babonák életerejéről. Nyelvi ideológiák és filozófiák a Nyelvművelő kézisztárban. In: Beke Zsolt–Lanstyák István–Misad Katalin (szerk.) Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában. Stimul, Pozsony–Bratislava. 95–116.
<http://stella.uniba.sk/texty/HUNZbornik.pdf> (2010. dec. 17.)
- Lanstyák István 2010b. Nyelvhelyesség és nyelvi ideológia. In: Beke Zsolt–Lanstyák István–Misad Katalin szerk., Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában. Stimul, Pozsony–Bratislava. 117–145.
<http://stella.uniba.sk/texty/HUNZbornik.pdf> (2010. dec. 17.)
- Lanstyák István 2010c. A moralizmus mint nyelvhelyességi ideológia. In: Csernicskó István–Fedinec Csilla–Tarnóczy Mariann–Vančóné Kremmer Ildikó (szerk.) Utazás a magyar nyelv körül. Írások Kontra Miklós tiszteletére, 58–67. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- Lanstyák István, megjelenés alatt. Nyelvi problémák és nyelvi ideológiák. Előadás a Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban című, 16. élnyelvi konferencián Beregszászban, 2010. szeptember 16-án.
- Maitz Péter 2006. A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológia elemei. *Magyar Nyelv* 102/3, 307–322.
- Myhill, John 2004. A parameterized view of the concept of „correctness”. *Multilingua* 23, 389–416.
- NyKk. I–II 1980–1985. Kovalovszky Miklós–Grétsy László (főszerk.) *Nyelvművelő kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NymKsz.² 2005. Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.) *Nyelvművelő kézisztár* (Második, javított és bővített kiadás). Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Sándor Anna 2000. Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- Sándor Anna 2002. Az informális és formális beszédhelyzetekben előforduló kontaktusjelenségek sajátosságai. In: Lanstyák István–Simon Szabolcs (szerk.) *Tanulmányok a kétnyelvűségről*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 114–126.
- Sándor Anna 2004. *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- Woolard, Kathryn A.–Schieffelin, Bambi B. 1994. Language Ideology. *Annual Review of Anthropology* 23, 55–82.

Melléklet

A dolgozatban szereplő nyelvi ideológiák rövid meghatározása¹²

Nyelvi egalitarizmus – az a meggyőződés, hogy a különféle társadalmi rétegek által használt nyelvi formák egyaránt helyesek; a kodifikáció során minden társadalmi réteg nyelvhasználatát figyelembe kell venni, nem csak a társadalmi elitét.

Nyelvi egzaktizmus – az a meggyőződés, hogy a tartalmilag pontos, félreérthetetlen közlés abszolút érték; a denotáció szempontjából pontosabb, egyértelműbb, félreérthetetlen nyelvi forma eredendően helyesebb, mint az, amely kevésbé pontosan, elnagyoltan, homályosan, félreérthetően utal a denotátumra.

Nyelvi elitizmus – az a meggyőződés, hogy az iskolázottabb társadalmi rétegek által használt nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint a kevésbé iskolázott társadalmi rétegek által használt nyelvi formák.

Nyelvi idiomizmus – az a meggyőződés, hogy az adott nyelvre sajátosan jellemző nyelvi formák eredendően helyesebbek azoknál a formáknál, amelyek sok más nyelvben is megvannak, különösen pedig azoknál, amelyek idegen nyelvek hatására jöttek létre.

Nyelvi izomorfizmus – az a meggyőződés, hogy az egyetlen funkcióval (jelentéssel) rendelkező nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint azok, amelyeknek több funkciójuk (jelentésük) van.

Nyelvi konzervativizmus – az a meggyőződés, hogy a hagyományos, a nyelvben régebb óta meglévő nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint az újabban létrejöttek vagy bekerültek; makroszinten ez az ideológia azt is jelentheti, hogy maga „a” nyelv az idők folyamán romlik, nem egyszerűen csak változik.

Nyelvi perfekcionizmus – az a meggyőződés, hogy az „igényes”, azaz nagyobb gondal megformált diskurzusoknak nagyobb az értéke, mint az „igénytelen” diskurzusoknak, melyek létrejötte kevesebb mentális erőfeszítést igényel a beszélő részéről.

Nyelvi standardizmus – mint általános nyelvi ideológia az a meggyőződés, melynek hívei úgy vélik, hogy a standard nyelvváltozat értékesebb, magasabb rendű, fejlettebb, jobb, sőt szebb a többinél. Mint nyelvhelyességi ideológia az a meggyőződés, hogy a standard nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint a más nyelvváltozatokhoz tartozó formák.

Nyelvi szisztemizmus – az a meggyőződés, hogy a nyelvi rendszerbe jobban beágyazódó, a nyelv hagyományos eszközkészletével harmonikus egységben lévő nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint azok a formák, amelyek kevesebb nyelven belüli párhuzammal rendelkeznek, netán inkább más nyelvekben van párhuzamuk.

Nyelvi uzualizmus – az a meggyőződés, mely szerint az elterjedtebb (azaz nagyobb földrajzi területen, több társadalmi rétegben, több beszédhelyzetben, többfajta nyelvi kontextusban stb. használt), ill. a nyelvhasználatban gyakrabban előforduló nyelvi forma eredendően helyesebb a kevésbé elterjedtnél, ill. ritkábban előfordulónál.

¹² A rövidség és az egyszerűség kedvéért a szorosabban vett ideológiák helyett azt a meggyőződést, felfogást határozom meg, melynek indoklását szolgálja az adott ideológia.